

אתרים המגזין

גיליון 11 | טבת תשפ"ב, דצמבר 2021
www.shimur.org.il

גיליון 11 | מורשת תרבות מוחשית בעידן
של תמורות ומחלוקות - דילמות ופתרונות

ההשוואה, המיפוי והדיגיטציה – העדפתם ותרומתם לשחזור ולשימור

רבים השרידים במרחב שהמידע על אודותיהם מועט. בולטים באלה נכסים המייצגים שימושים יום-יומיים, חקלאות, תעשייה, תשתיות מים ודרכים. כדי לזהות את ערכיהם התרבותיים ולשכנע רשויות בחשיבותם לאפיון של חברה, מנהיגיה ואורחות חייה, נדרשות גישות מחקר שאינן מתבססות רק על מסמך כתוב ומאוייר ולא על תצלום או זיכרון, אלא על מידע המופק משיטות מיפוי וחשיפה דיגיטליות. מידע זה מתייחס למיקום ולפריסה, לתוספות בנייה, לפרופורציה, לגודל, לנפח ולצבע – ובעיקר לניתוח השוואתי. שלא כמו המסמך או התצלום, הנבחים לאור מעורבותו של הכותב או הצלם, מידע מסוג זה הוא נטול השפעות סובייקטיביות. ההשוואה בין שני סוגי המידע יכולה לחדד את הקשר בין נכס, סביבה, זמן וקהילה.

מורשת תרבות מוחשית נעלמה נאלמה של העת החדשה, ותפקידן של שיטות מחקר מתעדות לשחזור: מערכת השקיית מטעים בהצפה כמקרה מבחן

דרור סגל

< תקציר

בשנות הארבעים והחמישים פותחה בעמק בית שאן שיטת השקיה בהצפה, ייחודית בצורתה. השקיה בהצפה הייתה מוכרת ומקובלת בעולם בעת העתיקה ומוכרת גם בתקופה המודרנית - למשל בקליפורניה ובאוסטרליה. יישובי העמק השקו בבריכות בטון מרובעות שהוצבו בכל שלוחה בין שורות העצים וחוברו בצינור בטון. בכל פעם הוצפה שלוחה אחת - בעיקר במטעים. השיטה בזבזנית, ההתקנה יקרה, ולכן החלו להשתמש בהדרגה בצנרת פלסטיק, בטפטוף ובהמטרה. בריכות הבטון הוצאו ממקומן והושלכו בצידי הדרכים. בני הדורות שפיתחו את השיטה, רכשו או ייצרו את מתקניה והשתמשו בהם, הלכו לעולמם, ולא נותרו כמעט תצלומים או מסמכים שיעידו על קיומה של המערכת, ויתארו את אופני ייצורה, התקנתה והפעלתה בזמן אמת. כל שנותר הוא זיכרון קלוש של ותיקי העמק כיום, שחילדים ראו את הוריהם עובדים במטע ומשקים בשיטה זו. בדורות הבאים גם זיכרון זה ייעלם. המקרה הייחודי של שיטת ההשקיה הוא דוגמה אחת מני רבות למפעלים, מבנים, מתקנים או מנהגים שרווחו עד לפני כמה עשורים והפכו כמעט בן לילה לתופעות נעלמות ונשכחות. מכאן החובה לצלם ולתעד, לכתוב, לתאר ולשחזר, ולשמור את המידע בארכיונים, במוזיאונים ובמכוני מחקר, באופן שיטתי, ובליווי מחקר מדעי.

< מבוא

לניתוח בריכות הבטון אקדים תיאור של ההבדלים בין השיטות שבהן נחקרת העת העתיקה לאלה הננקטות במחקר העת החדשה. בהמשך אמנה את הסיבות המובילות להיעלמותם של נכסי מורשת תרבות של העת החדשה מהנוף, ואעמוד על כלי המחקר העכשוויים המקדמים את השחזור של אותם שרידים. האמצעים הטכנולוגיים והמחקריים העומדים לרשותנו כיום מאפשרים לנו ואף מחייבים אותנו להקפיד על התיעוד ולמנוע היעלמות מוחלטת של שרידים ואירועים, כפי שקורה לרוב בחקר העבר הרחוק.

< הקדמה: שיטות מחקר בתקופות קדומות ובהשוואה לעת החדשה

מחקר העת העתיקה עוסק בתקופות פרהיסטוריות, בתקופת המקרא, בימי הבית הראשון והבית השני, בימי המשנה והתלמוד ובימי הביניים. במחקרים המתמקדים באותן תקופות נאלצים היסטוריונים וארכאולוגים להשלים את המידע החסר תוך הישענות על מדעי הטבע והחיים, מדעים מדויקים וטכנולוגיה מתקדמת.

לעומתם, היסטוריונים וארכאולוגים של העת החדשה יכולים להיעזר בעדויות כתובות או מוקלטות, בתצלומים או בציורים, וגם בשרידים מוחשיים שנותרו במרחב ונמצאים בדרגות שונות של השתמרות. אלא שבחינה של שיטות המחקר בעת החדשה מצביעה על כך שככל שימי ההתיישבות הצייונית המודרנית והקמת המדינה הולכים ומתרחקים, כך גם שיטות המחקר שהחוקרים מתבססים עליהן הולכות ונעשות דומות לשיטות המחקר של העת העתיקה. החוקרים, חרף רצונם, ממעטים להתבסס על ראיונות, על עדויות כתובות, על תצלומים ואיורים, שכן אלה נמצאים בארכיונים ובמוזיאונים רק באופן חלקי. מצב זה בעייתי במיוחד במחקרים שבהם גורמים שונים פעלו מסיבות שונות להרס וגם למחיקה של

מילות מפתח:

בריכות בטון, השקיה בהצפה, שימור ותייעוד, תרבות ומורשת

איור 1. יבוש הביצות בעמק, רבים מהחלוצים חלו בקדחת, ואף מתו בשל המחלה. באדיבות ארכיון ניר דוד

שיני הזמן

כארכאולוגים וכהיסטוריונים אנו מכירים היטב את המושג "שיני הזמן", המתייחס לשרידים שאין עליהם מידע. בשנים הראשונות אחרי הקמת המדינה עוד יכולנו לשאול את הוותיקים, את המוכתר ואת זקן השבט. אחר כך שמענו את סיפורי הבנים והנכדים. אולם עם חלוף הזמן וחילופי הדורות, לא נותר מי שיספר. שיני הזמן נגסו בשרידים, וחמור מכך, הפיתוח המודרני גרם להרס. חוק העתיקות, המחייב הגנה על שרידים קדומים, לא חל על מבנים ומתקנים מאוחרים, ולא עזרה גם התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה שנועדה להגן על אתרים שחוק העתיקות אינו חל עליהם - שרידים משנת 1700 ואילך. לשכחה ולזיכרון שנעלם נוספה העובדה שלרבים מהיישובים הצטרפה אוכלוסייה חדשה - עולים חדשים ואנשי ערים או אזורים אחרים - ואלה לא היו אמונים על ההיסטוריה המקומית. שינויים אלה מצביעים על החשיבות של צעדי השימור והשחזור - ארכיונים ומוזיאונים המשמרים מסמכים, תצלומים, תוכניות מקוריות, תעודות קנייה ומשלוח, ציורים, פריטים ומסמכים המתארים תקופה שהייתה ואיננה.

בורות ואדישות

עם חלוף הזמן רווחות בורות ואדישות מסוימות ברוב חלקי האוכלוסייה, גם בקרב הוותיקים, אך בעיקר בקרב החדשים והצעירים. הבורות מלווה לא פעם באדישות כלפי המורשת של מבנה או מתקן, ובחוסר הבנה של חשיבותם. לאלה מצטרפות לעיתים אמירות דוגמת "אותי לא מעניין העבר אלא רק ההווה והעתיד", או "אי אפשר לשמר הכול ולהפוך את כל היישוב למוזיאון". גם אם זה נכון, המרחק בין שימור מוחלט להרס טוטלי הוא עצום.

פגיעות בשגגה

פגיעות בשגגה והרס נגרמים מכל אותם רכיבים שתיארנו ונתאר בהמשך. הנזק עשוי להיווצר על ידי מנהל, מפקח או קבלן החדורים נחישות ורצון לבצע עבודה במהירות, ביעילות ובזול, עד כמה שניתן. לעיתים נוצר הרס על ידי טרקטוריסט בודד, או על ידי אזרח ושכן. אחת הסיבות לכך היא, כאמור, אי ידיעה וחוסר הבנה של חשיבות המבנה והמתקן, הקרובים לאזור הפיתוח או מפריעים לו.

מניעים כלכליים ופיתוח מודרני

לבורות ולאי ההבנה מצטרף שיקול כלכלי ציני: קיצור הליכים, זירוז וחיסכון בזמן ובעלויות. מבצעי הפגיעה וההרס אינם מודעים לעיתים לערך העצום של השרידים, למורשת וגם לפיתוח כלכלי דוגמת תיירות והשמשה לתפקודים חדשים. גם מסיבות אלה עשוי להיגרם נזק רב, בהווה ובעתיד.

< אמצעים לתיעוד ולחשיפה של תופעה היסטורית מן העת החדשה

בחקר שרידים מן העת החדשה נשענו החוקרים על שיטות שאינן מתאפשרות בחקר שרידי העת העתיקה - מקורות היסטוריים כתובים, תצלומים, תוכניות מבנה ואתר, איורים וציורים, ראיונות (אם הם מתאפשרים), סקר שדה ואיתור שרידים שחלקם שינו את תפקודם וייעודם. אלה נעשו תוך ניתוח השוואתי, בעזרת יכולות צילום מתקדמות ומערכות דיגיטליות המקדמות שחזור ושימור. כיום, כל אותם מדעי עזר

מורשת תרבות. כך קורה כי ללא ההסתמכות על אמצעי מידע אמורים, כתובים, מצולמים ומאויירים, אין אפשרות לשחזר ולשמר מורשת זו. מטרת המאמר היא לתאר את הסיבות למחיקתם של שרידי מורשת תרבות של העת החדשה, ואת החשיבות שיש לטכנולוגיה ולשיטות מחקר מבוססות מידע לצורך שחזורם או שימורם של שרידים אלה. כדי להדגיש את החשיבות שבכך, יתמקד המאמר במקרה מבחן מקומי: שיטות השקיה בהצפה, שהיו אופייניות בשנות הארבעים והחמישים, ואפילו בראשית שנות השישים, בעיקר באזור בית שאן. השרידים של אותה מערכת נותרו כבריכות אילמות בצידי הדרכים ובזיכרון מעומעם וחלקי, הולך ונעלם, של מבוגרים שהיו פעם ילדים.

בניתוח התופעה אמנה את הסיבות להרס והיעלמות של נכסי מורשת תרבות של העת החדשה ולמידע החסר על אודותיהם, ואעמוד על כלי המחקר העכשוויים המקדמים את השחזור של אותם שרידים.

< סיבות לטשטוש ולהיעלמות של מורשת תרבות

סיבות פוליטיות מכוונות

כבני העם היהודי, שסבל רבות במהלך ההיסטוריה, אנו מודעים היטב לסוגיות ההכחשה והטשטוש של אירועים היסטוריים, בעיקר בעת החדשה, בעקבות התרחשויות במאה ה־20 ומאורעות השואה. האירועים מוכחשים בקבוצות ובזרמים באירופה וגם במזרח התיכון. די לקרוא את הדוחות, כולל אלה של ארכאולוגים החופרים במחנות ריכוז, לשמוע איך גורמים שהיו מעורבים בהקמת המחנות השמידו ראיות, וכיצד העדיפו רשויות שונות לנטוע יערות שישו את שרידיהם של המחנות. אולם גם במחוזותינו יש הכחשה מכוונת, והיא הולכת וגוברת עם השנים. קבוצות וזרמים שונים מנסים לטשטש, להמעיט ואפילו להכחיש את תרומתם של קבוצות וזרמים אחרים. רק לאחרונה שמענו שלא באמת היו ביצות, ושהחלוצים לא ביראו את הסבך והפריחו את השממה (איור 1). הכותבים המחזיקים בעמדות כאלה מגלים בורות, שחלקה אמיתית וחלקה מגמתית ומכוונת.

איור 3. חפירת תעלות ראשיות להנחת צינורות מים. באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

איור 2. מפעל לצינורות ולבריכות בטון ועובדי המפעל. הוקם בכפר ויתקין בראשית שנות השלושים. באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

של השדות. כך לא נותר בשום שדה או יישוב פריט מוחשי אחד או מתקן מקורי באתרו, ומובן כי מי שתכנן, יצק, בנה והתקין את המערכת, כבר אינו נמצא עימנו. כדי לשחזר ולהבין לעומק כיצד פעלה המערכת, עלינו לאתר תצלומים ושרטוטים מימי ההתקנה והעבודה השוטפת; למצוא מסמכים אונטניים המעידים על מיקום ומקור הבנייה והיציקה, על זהותם של היצרנים, על הרצינות שהנחה את מפתחי המערכת, על עלויות הרכישה, ההובלה, הכשרת המטע וההתקנה בשטח. עלינו לברר גם את חישובי הגודל והנפח של הבריכה ואת המרחק בין הבריכות ביחס לסוג הקרקע (מידת החלחול), הטופוגרפיה, הקרבה למקור המים והספיקה, גודל המטע וסוג הגידול, מכסות המים ועוד.

< רקע היסטורי, תיאור המתקן והרצינות בהקמתו

השקיה בהצפה הייתה מוכרת משחר ההיסטוריה האנושית (פליקס, 1963, עמ' 291–345). היא רווחה, בדרך כלל, בקרבה למקורות מים גדולים ויציבים דוגמת נהרות ואגמים. במרבית המקרים היו אלה תעלות פרימיטיביות שנחפרו ידנית, והוליכו את המים לחלקות שפותחה בהן חקלאות פרימיטיבית. בממלכות גדולות דוגמת בבל, אשור ומצרים, ובאימפריה הרומית, היו מערכות השקיה משוכללות יותר. גם בארץ ישראל, עם ראשית ההתיישבות הציונית, החלו לפתח מערכות השקיה. החלוצים, שלא הכירו את הארץ והאקלים, למדו לא

לארכאולוגיה הולכים ותופסים מקום מרכזי, גם במחקר המודרני ומסייעים בביצועו. כך אפשר לעקוב אחרי שינויים שנעשו במבנה באמצעות מדידות וצילומים מדויקים, חודרי קרקע וחודרי קירות. אפשר לבדוק במעבדות מיוחדות אותנטיות וזיופים, לשחזר טיח וצבע מקוריים, לבדוק את סוג העץ, גילו ומקורו המדויקים, לשחזר את פריטי המבנה בדיוק רב ובאמצעות תוכנות מחשב וציוד מיוחד – לרבות בתת-הקרקע ומתחת למים. כלי המידע והטכנולוגיה המתקדמים חשובים מאוד במצבים של הרס – שנגרם עקב צורכי פיתוח או בשל חוסר אכפתיות או מידע. למרות התרומה הגדולה של השיטות המודרניות למחקר, הרי עלותן הגבוהה והיעדר תיעוד מספיק מדגישים גם את מגבלות המחקר. אי אפשר לשחזר חומר או מידע שאבד לחלוטין.

< מערכת השקיה בהצפה במטעים: התיאור והתיעוד בכלי מחקר עכשוויים לצורכי שחזור ושימור

מאמר זה מתמקד במערכת ההשקיה בהצפה אשר הותקנה במטעים של יישובי עמק בית שאן בשנות הארבעים והחמישים, וחדלה לפעול בשנות השישים והשבעים של המאה ה־20. לאחר שהשימוש במערכת זאת הופסק נותרו שרידיה במטעים – בריכות או תיבות מבטון מזוין היצוק בתבנית, וכן צינורות ותעלות בטון. במהלך שנות השמונים הוצאו השרידים מהאדמה בכל רחבי העמק, מאחר שהפריעו לעיבוד המודרני

איור 4. הנחת צינורות הבטון שחיברו בין בריכות ההצפה העגולות. מאוספי ביתמונה. צילום: אריה פק, קיבוץ נען

איור 5. בריכות ההצפה העגולות בפרדסים במישור החוף. למעלה ולמטה מימין: מאוספי ביתמונה. צילום: אריה פק, קיבוץ נען. למטה משמאל: באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

השלוחה או את הערוגה. השיטה רווחה שם בשנות השלושים של המאה ה-20. בכפר ויתקין, לדוגמה, אף הוקם מפעל לצינורות ולבריכות עגולות מבטון מזוין, ששימשו לבניית מערכת ההשקיה. יש המכנים את השיטה והמתקנים "שיטת השקיה קליפורנית", בשל שכיחות ההשקיה בהצפה במדינה זו.

מעט מהפלחים המקומיים ואף מהמתיישבים הגרמנים, שניהלו אז חוות משגשגות. במישור החוף, ביישובים דוגמת נען, נתניה וכפר ויתקין (איורים 2, 3, 4, 5) יש עדויות להשקיית פרדסים במתקנים דומים: בקצה שלוחות הפרדס הותקנו בריכות בטון עגולות, וחוברו במערכת צינורות בטון שהוטמנו בקרקע. המים פרצו מהבריכות הללו בהדרגה והציפו את

איורים 6א, 6ב, 6ג. בריכות בטון בשימוש משני, לאחר שהוצאו מקרקע המטע. צילום: דרור סגל

איור 7. בריכת בטון שבורה שהושלכה ביישוב. זהו טיפוס צר יותר, דומה לזה שבאיור 6ג, ששימש אולי בכרם שבו שלוחות צרות וקצרות יותר. צילום: דרור סגל

< המתקן בעמק בית שאן

עמק בית שאן נקרא כיום עמק המעיינות, ולא בכדי. בעמק זה נבעו כארבעים מעיינות, חלקם גדולים, יציבים ומתוקים (ניר, 1989; סגל, 2014). מרבית העמק מישורי ונוח לנטיעת גידולי מטע, בעיקר זיתים, רימונים, תמרים וכרמי גפנים, המתאימים גם לאקלים ולסוג הקרקע. המים הרבים והזמינים אפשרו לפתח שיטת השקיה "בזבזנית" יחסית, המעבירה מים בתעלות ובצינורות בטון אל שלוחות המטע. שטח המטע הוכן וסודר בשלוחות, ערוגות או תלמים. המים הגיעו מהמעיינות אל בריכות הרמה, ומשם לתעלות ולצינורות בטון שהובילו אותם אל הבריכות שנחפרו וקובעו בשלוחות המטע וקישרו ביניהן. היה צורך לפלס וליצור שיפוע מתון שיאפשר זרימה בגרביטציה. המים זרמו והציפו את השלוחות בהדרגה, בכל פעם שלוחה נוספת. בראש כל שלוחה הותקנה בריכה או תיבת בטון מזוין, במתאר רבוע ועם פתחים עגולים (איורים 6, 7). לעיתים נעשה שימוש בצינורות מקשרים, עשויים אסבסט במקום בטון. השיטה רווחה בעיקר ביישובי עמק בית שאן, אולי גם בעמק הירדן. עדויות לקיומה יש ביישובים ניר דוד (תל עמל), מסילות, רשפים, מעוז חיים, כפר רופין, שדה אליהו, טירת צבי ועוד.

המשקים שלטו על זרימת המים באמצעות סכרים, מגופים, לוח עץ או מתכת, והשקו את השלוחות בזו אחר זו. היו גם פקקי בטון שסגרו את הפתחים העגולים, אבל הם שימשו פחות להשקיה יום-יומית רציפה, ויותר לצורכי תחזוקה, ניקוי וריקון של התעלות. בריכות הבטון נוצרו באיכות טובה למדי ונוצקו בתבניות אחידות ומדויקות. קשה לקבוע אם יוצרו במפעל מסודר שהתמחה בייצור פריטים מבטון מזוין, או שהוכנו ונוצקו במקום בתבניות סטנדרטיות. בעמק בית שאן אין עדות לייצור מקומי או אזורי, בדומה לכפר ויתקין בשנות השלושים. הפנלים והמתאר המדויק מעידים על ייצור מקצועי ואיכותי, של הבטון ושל פרזול הברזל בתוכו. התיבות הללו שרדו כמעט בשלמותן עד היום, אך לא באתרן המקורי. הן היו בעלות צורה אחידה, אך בגדלים ובאורכים שונים, בהתאם לסוג המטע, לרוחב השלוחה והנטיעה, ואף לטופוגרפיה המקומית במטע

איור 9. טרקטור זחל מסוג פיאת. תצוגה בניר דוד. צילום: דרור סגל

איור 8. טרקטור גורר ארגז המיישר ומייצב ערוגות להשקיה בהצפה (קיבוץ סער). מאוספי ביתמונה. צילום: אליהו כהן

איורים 10א, 10ב. כלים נגררים ששימשו להכנת תלמים ושלוחות. כיום בתצוגה בקיבוץ ניר דוד. הכלים שוחזרו ונצבעו על ידי ירון גולן. צילום: דרור סגל

שלחין עונתיים או לשכונות מגורים. המתקנים הוצאו מאתרם בקרקע והושלכו בשולי החלקות. רבים מהם הוצבו ביישובים, כדי להגן על בריזים ומדשאות מפני כניסת כלי רכב. כך נעלם כל זכר להצבתם ולשימושם המקורי, החשוב והייחודי. מרבית החולפים ליד אותם מתקני בטון לא שמים לב אליהם כלל, וגם לו היו נשאלים, לא היו יודעים מה פשרם ולמה שימשו (איורים 6, 7).

< מידע חסר

למרות המחקר לאיתור מידע על אודות בריכות ההצפה, אין שום תמונה, תצלום כללי, ציור או שרטוט של המתקנים, פועלים וניצבים בזמן אמת (בניגוד לתצלומיו של אריה פק משנות השלושים, למשל באזור השפלה). אין מסמך טכני או כלכלי, תעודת רכישה, מפרט ייצור, התקנה ומידות. אין עדות לזהותו של יצרן המתקנים, ולמקום רכישתם. האם היו אלה מפעלי הבטון של אותם ימים – וולפמן, יואניני-אשד-איגרא, סולל בונה, נשר ואחרים? או שנוצקו במקום, כל יישוב ואנשי יחידת הבניין שלו? לא ידוע בדיוק באילו שנים השקו במתקנים האלה, ומי הגה ותכנן אותם.

הספציפי. לאחר המדידות הוכן השטח באמצעות כלים מכניים ומגרדים שנגרו על ידי טרקטור זחל (איורים 8, 9, 10). לא הצלחנו לאתר בית חרושת שייצר את התיבות בליין מקצועי אחד ובמרוכז. מרבית המפעלים כבר אינם פועלים, והארכיונים שלהם דלים או שאינם קיימים כלל.

מעצם אופייה הייתה השיטה מסורבלת, איטית, חייבה השקעה עצומה בהתקנתה ובזבזה מים רבים, ודאי בהשוואה לשיטות ההשקיה שהחליפו אותה. כמו כן היא לא אפשרה ויסות, חלוקה ומתן מים בכמות המדויקת הדרושה לגידול החקלאי הספציפי, וגרמה לצמיחת עשבייה ולהתאיידות גבוהה בחודשי הקיץ. לכן היא הוחלפה בהדרגה, עם פיתוח צינורות הפלסטיק, הממטרות ושיטת הטפטוף. עם זאת, בשעתו היא הייתה שכלול ופיתוח מתקדמים וחדשניים, בהשוואה להובלת מים בטורייה, בערוגות שנחפרו ידנית.

< גורלם וסופם של המתקנים

בחלוף השנים הפכו המתקנים המושבתיים, החפורים עמוק בקרקע, לגורם מפריע בעיבודים. חלק מהמטעים נעקרו והפכו לשדות גידולי

למה? ומתי? באילו נסיבות? מה הייתה תפוצתם הגיאוגרפית המדויקת? איך בדיוק פעלו? מה הייתה ספיקתם? באילו תקלות נתקלו המפעילים ואילו שיפורים ושינויים הוכנסו בהם לאחר התקנתם? חסרים גם סיפורים אישיים ואנושיים שעניינם העבודה והשימוש בשיטת השקיה זו.

< סיכום והמלצות

מרבית קוראי המאמר לא חיו בתקופה שבה פעלו המתקנים, וגם לא בשנים שבהן שרדו באתר המקורי. המחקר לא נעשה במסגרת אקדמית רשמית, והיה מוגבל מאוד בזמן ומשאבים. לא מן הנמנע כי יתגלו עוד פרטים רבים שטרם הספקנו והצלחנו לחשוף. עובדה מצערת היא שלא חי בינינו עוד שום אדם שעסק בפועל בתכנון ובהכנה של מערכת ההשקיה הזאת, ומי שהיה מעורב בשיקולים החקלאיים והכלכליים שהביאו להתקנתה. כולם הלכו לעולמם. בעדויות הבנים והנכדים נגסו שיני הזמן, הן ניתנות ברמה ומזווית הראייה של ילדים ונערים, שלא היו אמורים על המכלול.

פנינו לעשרות ארכיונים ומוזיאונים רלוונטיים, לוותיקי היישובים כיום ולכל גורם, חברה, ארגון, מפעל או יצרן שעשויים היו להיות מעורבים בייצור או בהפעלת המתקנים, או בשימור המידע על אודותיהם. פנינו גם לצלמים, לאספנים ולחובבי היסטוריה, למוסדות חקלאות, לרשתות האינטרנט ולפורומים מתאימים. אף שהמערכת פעלה בתקופה המודרנית ועבדו בה מאות אנשים, המידע שהתקבל מפתיע מאוד בדלותו. רובו ככולו פירורים עקיפים וסיפורים פיקנטיים על התנהגות העוסקים בהשקיה במהלך העבודה הממושכת. בכל קיבוץ מספרים על איש שנרדם, והעביר את ההשקיה לשלוחה הבאה רק כאשר חש במים לרגליו היחפות או שחדרו למגפיו. למרות חסרונות אלה, סיכום תיאור המקרה הפרטני משליך על תופעת התיעוד והשחזור הכללית בעת החדשה, לרבות של מתקנים, מבנים ואירועים אחרים ובאזורים נוספים. המקרה של בריכות או תיבות ההצפה מעיד על האופן שבו אנו פועלים בדורות האחרונים בכל הקשור לתיעוד, לשימור ולהעברת מידע על אירועים ומתקנים שפעלו זה מכבר בתקופות מודרניות, קרובות מאוד לחיינו כיום. החלוצים והוותיקים "חטאו" בכל מה שנגע לתיעוד ולשימור. היו להם שלל נסיבות מקילות: הטכנולוגיה הייתה דלה ויקרה, האמצעים היו מועטים, והם היו צעירים ולהוטים והשקיעו את כל זמנם ומרצם בהווה ובעתיד – בהישרדות, בעשייה, בהקמה ובעבודה יום-יומית קשה, בתנאי חירום וחוסר ודאות מתמשכים וללא גב של מדינה ומוסדות חזקים. הם גם חסרו את הפרספקטיבה ההיסטורית שהצטברה בחלוף השנים. כולם

היו צעירים, לרבות היישובים וההתיישבות הציונית המתחדשת, וכולם הכירו וזכרו את המאורעות והמעשים בזמן אמת. לכן גם צילמו, תיעדו ושימרו מעט מאוד, אולי גם מסיבות אידאולוגיות של צניעות או סודיות ביטחונית. הדבר נכון גם באשר לשרידים ארכאולוגיים חשובים שנתגלו ונחשפו באתרים שונים ונעלמו לחלוטין, ללא שום תיעוד, למשל במעיין השוקק הסמוך (סגל, 2015; רייך, 1996).

במקרה של מערכת ההשקיה, נראה כי מידע רב חסר, וייתכן שאבד לעולמים. לו נותר תצלום טוב, סרטון של ההתקנה וההשקיה בפועל באמצעות בריכות ההצפה, היה בידינו מידע להבנת השיטה ולהסברתה. לו גם היו משאירים שתיים-שלוש בריכות מחוברות בצינור בטון באתר, הייתה נותרת עדות מקורית באתרה למען המורשת והדורות הבאים.

מצב זה מדגיש את החשיבות שיש לצילום ולתיעוד הארכיוני המסודר, המדעי והמקצועי: הציור והמילה הכתובה, התעודות והמסמכים. זאת לצד שימור ושחזור בפועל של מתקן מקורי אחד לפחות, באתרו או בחצר מוזיאון. חשוב לייצר תודעה שתביא לגיוס משאבים, לחיזוק ולשיפור התיעוד הארכיוני. אולם קודם כול עלינו לפעול בהווה ובעתיד ברוח הפתגם "סוף מעשה במחשבה תחילה". גם פיתוח מודרני אינטנסיבי יכול להשתלב היטב בשימור ובשחזור בשטח. אם הדבר אינו מתאפשר, יש לעשות כל מאמץ לתאר, לתעד, לצלם ולשמור כל סוג של עדות, לפני שמחריבים מתקן, מבנה או תופעה ייחודית.

והערה אחרונה. על אף המאמצים הבלתי מבוטלים שעשינו לאתר ולמצוא מידע נוסף, אנו פונים בזאת לחוכמת הציבור בבקשה להעביר אלינו כל מידע, תצלום ומסמך, שעשויים להימצא בארכיונים או באוספים פרטיים, ויכולים לשפוך אור נוסף על המתקן הייחודי ועל הרציול להקמתו.

על המחבר:

< דרור סגל | mus@gan3.co.il

דרור סגל הוא מנהל ואוצר המוזיאון לארכאולוגיה אזרית וים תיכונית עקבות בעמק, גן השלושה; ארכאולוג ברשות הטבע והגנים ועמית מחקר באוניברסיטת חיפה; תחומי התמחותו הם ארכאולוגיה מדעית, תיארוך; חקר ושימור של מקורות יבוא השיש ומחצבות עתיקות, ארכאולוגיה והידרולוגיה באזור עמק המעיינות; חבר קיבוץ ניר דוד (תל עמל), עוסק גם בחקר תופעות ומתקנים מימי ההתיישבות הציונית בעמק ועד סמוך לימינו.

מקורות

- חרובי, ג' (2003, אוגוסט). **ההשקיה בשטחי הכפר**. ארכיון כפר ויתקין.
- ניר, ד' (1989). **בקעת בית שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר**. המועצה האזורית בקעת בית שאן.
- סגל, ד' (2014). דרך המים: לכל מעין יש שם. **מים והשקיה**, 533, 36-40.
- סגל, ד' (2015). מעיין שוקק וארמון נעלם: שרידים עלומים בעין שוקק, ליד בית שאן. **עת-מול**, 239, 2-4.
- פליקס, י' (1963). **החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: הלכה ומעשה בעבודות יסוד חקלאיות**. ירושלים; תל-אביב: הוצאת מאגנס.
- רייך, ר' (1996). נימפאון רומי-ביזנטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן. **עתיקות**, 28, 9-12.

מאה שנה למושב העובדים

בשנת 2021 נחוג יובלו הכפול של מושב העובדים, יישוב כפרי שנכסי מורשתו התרבותיים מרובים, והם חלק בלתי נפרד ממרקמו הבנוי ומנופו. נכסים אלה אינם רק סוכני זיכרון לעברו של המושב, אלא הם חלק מזוהונו ומחוסנו. הזיכרון הוא בחלקו אינטימי, ונקשר ביישוב עצמו ובאוכלוסייתו, ובחלקו הוא קולקטיבי-לאומי, ומבטא אירועים וגישות שהחברה הישראלית כולה שותפה בהם. בגלל מעמדם של נכסי מורשת אלה, והרצון להבטיח את הישרדותם לאורך זמן, נדרשת בחינה כפולה - גם של ערכי התרבות שהנכסים מבטאים וגם של האפשרויות להשמשתם. בחינה זו משתלבת בגישות בין-לאומיות המשתקפות בהצהרות ובאמנות מורשת תרבות, וגם בתמורות המקומיות המתחוללות כיום במושבי העובדים: ביקוש גדל של בני המושבים ושל מתיישבים חדשים להתגורר במושבים, תמורות באופי החקלאי של המושב, וההשלכות של כל אלה על תכנונו, דמותו ועיצוב נופו.

גיליון 12 של **אתרים** - המגזין מטרתו להציג דילמות בשימורם, בנייהולם ובהשמשתם של נכסי מורשת התרבות במושבים. לשאול - למה לשמר, ועבור מי? לאיזה שימוש, וכיצד בתהליך השמשתם של נכסי המורשת נשמרים ערכיהם התרבותיים? כיצד נכון לפעול להצלת נכסי המורשת בזמנים של לחצי פיתוח במושבים, של שינויים במעמדה של החקלאות, ושל גישות חדשות למעמדה של מורשת התרבות במרחב הכפרי? מה מידת המעורבות של אוכלוסיית המושב, הוותיקה והחדשה, בשימור נכסי המורשת, ומי אחראי למימון הוצאות השימור והשמשת הנכס?

התצלומים המלווים פסקה זו מציגים אחדים מנכסי המורשת בבאר טוביה - יישוב שקם ב־1888 כמושבה, נהרס במאורעות תרפ"ט, ובשנת 1930 הוקם מחדש כמושב עובדים (צילום: עיריית עמית'כהן).

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, לוחם פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים. בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממפתחי חבלי ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיושב ראש הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נביושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה עם מחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - "ספריית יהודה דקל".

"מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכר יהודה דקל.

